

Тетяна Довга

ПЕДАГОГІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОЗНАКА ІМІДЖЕВОЇ ПОЗИЦІЇ ВЧИТЕЛЯ-ВИХОВАТЕЛЯ

В статті висвітлено сутність педагогічної толерантності як ознаки іміджевої позиції вчителя-вихователя, показано її взаємозв'язок з особистісно-професійним іміджем. Описано специфіку шкільного середовища, викликану стресовогенним характером сучасної освіти, різноманітністю шкільних стресів. Охарактеризовано різновиди сучасного шкільного середовища та можливості налагодження ефективної педагогічної взаємодії. Проілюстровано взаємозв'язок між стилем і тактикою педагогічної взаємодії та іміджевою позицією вчителя. Показано роль педагогічної майстерності, педагогічного такту та педагогічної гнучкості як основи іміджевої позиції вчителя-вихователя, яка слугує засобом комфортизації освітнього середовища та гуманізації педагогічної взаємодії.

Ключові слова: педагогічна толерантність, педагогічна взаємодія, особистісно-професійний імідж, іміджева позиція, вчитель-вихователь.

Процес гуманізації освіти потребує особливої уваги до налагодження ефективної взаємодії учасників освітнього процесу. Від професіоналізму вчителя, вибору ним власної педагогічної позиції значною мірою залежить результативність навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. В педагогічній науці та шкільній практиці тривають активні пошуки шляхів удосконалення професійної діяльності вчителя, вироблення в нього толерантної педагогічної позиції, пріоритетом якої є толерантне ставлення до учасників педагогічного процесу та створення комфортного освітнього середовища.

На значення толерантності в професійній діяльності вчителя звертали увагу представники педагогіки толерантності – «педагогіки співробітництва», «педагогіки успіху», «педагогіки діалогу», «педагогіки ненасилля», «педагогіки підтримки», «педагогіки добра» (Ш. Амонашвілі, І. Волков, О. Газман, Є. Ільїн, С. Лисенкова, В. Сухомлинський).

Сучасні вчені досліджують педагогічні аспекти толерантності, зокрема, толерантність у контексті педагогічної взаємодії (Ю. Тодоровцева); толерантність педагога в освітньому процесі (О. Клепцова); толерантність учителя початкової школи (О. Савченко) та ін.

Проблеми формування професійно-педагогічної позиції торкалися в своїх працях О. Асмолов, Н. Анікеєва, І. Бех, І. Колеснікова, Л. Кондрашова, А. Маркова, Л. Мітіна, В. Сластьонін, В. Слободчиков, І. Якиманська і ін.

Дослідники професійно-педагогічного іміджу (І. Баженова, О. Беке-

това, А. Калюжний, Т. Кулакова, В. Купцова, В. Черепанова, В. Шепель) збагатили педагогічну науку поняттями: «іміджеві характеристики», «іміджева поведінка», «іміджева взаємодія», «іміджева компетентність», «іміджевий профіль», «імідж-портрет», «іміджева позиція».

Метою даної статті є характеристика педагогічної толерантності як головної ознаки толерантної іміджевої позиції вчителя-вихователя, яку представлено в контексті особистісно-професійного іміджу та педагогічної взаємодії.

Визначальною постаттю педагогічного процесу є вчитель: він здійснює управління цим процесом та регулює міжособистісні стосунки, обумовлені характером педагогічної взаємодії.

Останнім часом, в педагогічній літературі все частіше зустрічається термін «толерантність», який характеризує професійну діяльність вчителя-вихователя з позиції дитиноцентризму та гуманістичної педагогіки.

Толерантність у вихованні (від лат. *tolerantis* – терплячий) тлумачиться як: 1) особистісна якість, ознака гуманної людини або 2) один із принципів гуманістичного виховання [3, с. 912].

На важливості доброзичливого ставлення до дитини, розуміння її життєвих проблем неодноразово наголошував В. О. Сухомлинський. У своїй праці «Умійте читати душу», видатний педагог закликав своїх колег: «Бережіть таємницю, яку довірила вам людина, – це одне з елементарних правил педагогіки. Розкриваючи перед вами душу, можуть розповісти про найважче і найскладніше, ви можете почути про осудний вчинок, про такі взаємостосунки між вашими учнями, котрі, здавалось би, зразу ж вимагають негайного втручання дорослих. Умійте бути терплячими в таких випадках. Наслідком вашої бесіди з учнем не повинно бути покарання...» [7, с. 112].

Академік О. Я. Савченко вважає толерантність ознакою майстерності вчителя, його педагогічної культури, його позиції як людини. На думку вченої, «Толерантність педагога – це передусім його життєва позиція. Він має усвідомити, що толерантність є соціальною та індивідуальною цінністю не тільки освіти, а й суспільства загалом. Тоді толерантна позиція педагога проявлятиметься у повсякденних вчинках, словах, що створюють освітній простір, у якому він працює з дитиною» [9, с. 6].

Про наявність у педагога толерантної позиції свідчить таке: «Толерантний педагог готовий проявити терпіння, він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її, побачити та прийняти її особливості й пристосуватися до них, спрямований на пошук шляхів корекції проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі» [9, с. 6].

На наш погляд, толерантність є важливою рисою особистості вчителя-вихователя, а толерантна педагогічна позиція визначає характер його особистісно-професійного іміджу та спрямованість іміджевої позиції.

Особистісно-професійний імідж учителя – комплексна характеристика, що інтегрує в собі його особистісні та професійні якості.

Вважається, що особистісно-професійний імідж функціонує завдяки дії зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших належить зовнішня привабливість – не лише природжена, а й та, якої набуває вчитель за рахунок професіоналізму, загальної культури, управління поведінкою, вміння самовдосконалюватись, стежити за собою. Роль внутрішніх чинників виконують: наявність у вчителя високого життєвого тону, який виявляється у виваженості, манері спілкування, стриманій реакції на життєві труднощі, толерантності; вміння приховувати нездужання, незадовільний стан здоров'я, погані настрої, внутрішній дискомфорт.

Іміджева позиція є важливою особистісною та професійною характеристикою вчителя: вона створює та закріплює його образ в свідомості учнів, колег, батьків, адміністрації, громадськості; сприяє формуванню професійного статусу та авторитету; слугує орієнтиром у прийнятті вчителем важливих професійних та життєвих рішень; безпосередньо впливає на характер педагогічної взаємодії.

Гуманістичний характер іміджевої позиції вчителя-вихователя полягає в тому, що він проявляє інтерес до життя дитини, її переживань, спілкується з нею на засадах взаємної довіри, поваги, розуміння; враховує внутрішні мотиви її поведінки; адекватно приймає всі її позитивні й негативні особливості; встановлює з дитиною щирі й довірливі відносини, створює атмосферу співробітництва, співтворчості.

Визначальною ознакою іміджевої позиції вчителя-вихователя в умовах гуманістичного освітнього середовища є толерантність як важлива риса характеру. Її ключовими характеристиками є: позитивне ставлення до дитини, прагнення розуміти її потреби, інтереси, розвивати здібності і таланти; турбота про збереження та зміцнення дитячого здоров'я; активне попередження виникнення стресовогенних і дидактогенних ситуацій, що перешкоджають розвитку дитини в процесі навчання; організація особистісно орієнтованого спілкування та налагодження позитивних морально-етичних стосунків у навчально-виховному процесі. Цьому сприяє вибір учителем методів роботи, адекватних віковим можливостям і здібностям школярів; побудова навчально-виховного процесу у формі педагогічної взаємодії.

Педагогічну взаємодію тлумачать як гуманістично-орієнтований педагогічний процес співробітництва вихователя та вихованців, які виступають як паритетні (рівноправні) партнери спільної діяльності. Основними характеристиками педагогічної взаємодії є: взаєморозуміння, взаємопізнання, взаємостосунки, взаємні дії, взаємовплив [5, с. 33].

Вважаємо необхідним виокремити та розкрити ті напрямки діяльності вчителя-вихователя, які, на нашу думку, вимагають прояву та вдосконалення його толерантної позиції: створення комфортного освітнього середовища, налагодження гуманістичної педагогічної взаємодії, що дозволяє організувати навчально-виховний процес на засадах педагогіки толерантності.

В педагогічній літературі і шкільній практиці узвичаїлися поняття

«освітній простір», «шкільне середовище».

Освітній простір – це багаторівнева освітня система і, водночас, спеціально організоване середовище, в якому здійснюється педагогічна взаємодія його учасників (вчителів, учнів, батьків тощо).

Шкільне середовище – це простір, що оточує вчителів та учнів під час їхнього перебування в школі. На жаль, шкільне середовище сьогодні є здебільшого несприятливим. Це означає, що в умовах традиційної організації освітнього процесу педагоги та учні зазнають постійних фізичних і психічних перевантажень, які призводять до порушення механізмів саморегуляції фізіологічних функцій і сприяють розвитку хронічних захворювань. В результаті існуюча система шкільної освіти набуває здоров'я витратного характеру – під її впливом погіршується стан здоров'я учасників освітнього процесу. Найбільш впливовим чинником, який завдає значної шкоди здоров'ю вчителя та учнів, є стрес.

Стрес – це фізіологічна реакція організму людини, яка супроводжується станом напруги, пригніченості й занепаду, що виникає внаслідок перевантаження, небезпеки, образи, в умовах складної для людини діяльності у повсякденному житті (в побуті, навчанні, професійній діяльності тощо) та в особливих обставинах.

В шкільній практиці зустрічаються фізіологічний, психологічний, емоційний, інформаційний, комунікативний та інші види стресу.

Фізіологічний стрес виникає від фізичного перевантаження організму, впливу на нього шкідливих чинників навколишнього середовища (порушення температурного, повітряного, світлового, шумового режиму, як-от: занадто висока чи низька температура, непристосоване приміщення, незручне робоче місце, забруднене повітря, неякісне освітлення, підвищений рівень шуму, нераціональне харчування та обмеження рухової активності).

Психологічний стрес є наслідком порушення психологічної стійкості особистості з різноманітних причин: несправедлива критика, незаслужене покарання, тяжка образа, вражене самолюбство, некваліфікована робота тощо. Крім того, такий стрес може бути результатом психологічного перевантаження особи: виконання занадто великого обсягу роботи або непосильного тягара відповідальності за якість складної й тривалої роботи.

Варіантом психологічного стресу є *емоційний* (психоемоційний) *стрес*, що виникає в ситуаціях загрози, небезпеки, конфлікту і супроводжується негативними емоціями і станами – страхом, обуренням, приниженням тощо.

Інформаційний стрес виникає за умови інформаційного перевантаження чи, навпаки, інформаційного вакууму.

Комунікативний стрес спричинюється нездатністю людини спілкуватися з іншими людьми, невмінням налагоджувати міжособистісні стосунки.

Найбільш руйнівним для організму є психологічний стрес, який досить часто зустрічається в шкільній практиці. Психологічний стрес у

педагогів часто провокує виникнення дитячих стресів.

Дитячий стрес – це специфічна (фізіологічна чи психологічна) реакція організму дитини у відповідь на дію надзвичайних подразників різної природи й характеру, які викликають «напруження» чи порушення окремих функцій дитячого організму.

Дитячий стрес значно відрізняється від стресу у дорослих, особливо його проявами. Стресовий стан часто виникає тому, що життя і досвід дитини контролюється дорослими. Діти відчувають, що вони нічого не можуть вдіяти, що вони безсилі щось змінити. Це призводить до апатії і втрати віри в свої сили. Як наслідок – підвищена збудливість, або агресивність і нездатність зосередитися на якому-небудь предметі. Іноді стрес викликає чисто фізичне нездужання, наприклад, головний біль, різі в шлунку, підвищену чутливість. Дитячий стрес не завжди розпізнають дорослі, а сама дитина неспроможна з ним упоратися, що змушує її відчувати себе слабкою й неадекватною. Шкільне навчання може спровокувати виникнення «шкільних стресів» різного характеру.

Важливим чинником, що викликає стрес у дитини, є насилля над її особистістю. Наразі ця проблема у навчальних закладах набуває все більш загрозливих форм і розмірів. Увійшли в обіг поняття: «шкільне насилля», «педагогічне насилля».

Шкільне насилля – це застосування учнями сили по відношенню до своїх однолітків. Можливим є також (хоча і вкрай рідко) насилля учнів над учителем.

Педагогічне насилля – це насильницькі дії педагога. Вони можуть спрямовуватись на цілий клас, групу школярів або, безпосередньо, на конкретного учня. При цьому одночасно страждають школярі, їхні батьки та самі вчителі, тобто педагогічне насилля є руйнівним для всіх учасників освітнього процесу.

Таке становище спонукає вчителя до необхідності використання анти-стресових педагогічних засобів та комфортизації освітнього середовища.

Для того, щоб дитина комфортно почувала себе в освітньому середовищі, воно повинно носити оздоровчий та гуманістичний характер.

Оздоровче середовище має на меті поліпшення здоров'я учнів (фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного, морального тощо) шляхом використання традиційних та нетрадиційних оздоровчих засобів (фізичні вправи, оздоровчі сили природи, аутогенне тренування тощо), формування в них здорового способу життя. Вплив оздоровчого середовища поширюється на розвиток тіла та фізіологічних систем організму дитини, формування психічних станів та вільний прояв позитивних емоцій, розвиток пізнавальних процесів, особистісних якостей тощо.

Гуманістичне середовище створює комфортні умови для всебічного розвитку та успішної соціалізації учнів, а також сприяє ефективному здійсненню особистісно орієнтованої педагогічної діяльності, яку вирізняє гуманістичний характер відносин між вчителем і учнями: взаємна емпатія, толерантність, спільна зацікавленість у кінцевому результаті, віра один в

одного і чіткий розподіл обов'язків, усвідомлення важливості ролі кожного учасника навчально-виховного процесу.

Важливою ознакою толерантної іміджевої позиції вчителя-вихователя є гуманістичне ставлення до дітей, яке, на думку академіка І. Д. Беха, охоплює: педагогічну любов до дітей, зацікавленість у їхній долі; оптимістичну віру в дитину; співробітництво, майстерність спілкування; відсутність прямого примусу; пріоритет позитивного стимулювання; терпимість до дитячих недоліків [1, с. 74].

Основу іміджевої позиції вчителя-вихователя складають педагогічна майстерність, педагогічний такт та педагогічна гнучкість, які обумовлюють вибір стилю і тактики педагогічної взаємодії.

Педагогічна майстерність – це характеристика високого рівня педагогічної діяльності, яка ґрунтується на педагогічному досвіді. Необхідними умовами педагогічної майстерності є гуманістична позиція педагога й професійно значимі особистісні риси і якості, а її обов'язковим складником вважається педагогічний такт [8].

Педагогічний такт – почуття міри в застосуванні засобів педагогічного впливу на дітей. Проявляється в умінні вчителя поводитися належним чином, просто й переконливо розмовляти з вихованцями, поважати їхню гідність, ставити розумні й педагогічно обґрунтовані вимоги. Основою педагогічного такту є глибоке знання психології дітей, індивідуальний підхід у навчанні й вихованні [2, с. 449].

Педагогічна гнучкість (за Л. Мітіною) визначається як складне багатовимірне психологічне утворення, що поєднує в собі змістові й динамічні характеристики, наявність яких обумовлює здатність учителя легко відмовлятися від таких, що не відповідають ситуації і завданню способів поведінки, прийомів мислення й емоційного реагування та виробляти або приймати нові, оригінальні підходи до вирішення проблемної ситуації. Структуру педагогічної гнучкості складають: емоційна, інтелектуальна та поведінкова гнучкості [6, с. 79–80].

Стиль педагогічної взаємодії (спілкування) характеризує індивідуально-типологічні особливості взаємодії вчителя з учнями. Проявляється характером ділових взаємин з учнями, який обирає вчитель для керівництва навчально-виховним процесом. Правильний вибір учителем стилю й тактики педагогічної взаємодії має важливе значення для збереження здоров'я учнів і вчителя.

Зазвичай, учителі будують свій стиль взаємодії з учнями на основі двох загальновідомих стилів керівництва – авторитарного й демократичного. Оскільки вони є протилежними за своїм впливом на суб'єктів освітнього процесу, то пов'язані з ними тактики педагогічної взаємодії, які обирає вчитель, також суттєво різняться між собою.

Дослідник А. Калюжний у книзі «Психологія формування іміджу вчителя» наводить власне розуміння стилів, яке він вибудовує з урахуванням характеру іміджу педагога, що є керівником шкільного колективу.

Авторитарний (адміністративний, директивний) стиль передбачає самостійне прийняття рішень (без урахування думки інших). Такий педагог сам визначає навчально-виховні завдання і методи їх вирішення, здійснює постійний і жорсткий контроль за їх виконанням. Цей стиль ефективний для ситуацій, в яких необхідно проявити ієрархічну владу і встановити жорстку дисципліну. Однак, він не має належного ефекту в ситуаціях, де потрібна певна свобода і творчість, під час вирішення спірних проблем, або коли необхідно прийняти нестандартне рішення. За надмірно жорсткого стилю існує небезпека виникнення конфліктів у колективі школярів і колег-педагогів. Помітно зменшується активність підлеглих, формується пасивна, байдужа поведінка або, навпаки, можуть виникати конфлікти, відмова від виконання завдань.

Демократичний (партнерський, колективний) стиль будується у формі партнерської взаємодії та колегіального прийняття рішень. Педагог намагається формулювати завдання у вигляді постановки загальної мети або напряму. При цьому самі школярі можуть скласти перелік конкретних завдань та обрати способи їхнього вирішення. У такому колективі педагог зазвичай представлений як партнер, а школярі виступають як колеги-однодумці [4].

Відповідно до наведених стилів розглянемо тактику педагогічної взаємодії. Будемо керуватися припущенням про те, що між стилем і тактикою існує взаємозалежність. Своєю чергою, стиль і тактика педагогічної взаємодії, які обирає та застосовує вчитель, суттєво впливають на характер особистісно-професійного іміджу та спрямованість іміджевої позиції вчителя-вихователя.

Вчителі, які надають перевагу авторитарному стилю керівництва, найчастіше обирають пов'язану з ним тактику, яка в науковій літературі отримала назву стресової або стресовогенної. Наслідком її застосування є незадовільний внутрішній стан дитини, який призводить до появи низки негативних почуттів і афективних станів: пригніченості, тривожності, поганого настрою, втрати ініціативності, соціальної дезадаптації тощо.

Можливість для досягнення ефективної педагогічної взаємодії ми вбачаємо в оволодінні вчителем демократичним стилем педагогічного керівництва та відповідною педагогічною тактикою, які, в цілому, обумовлюють позитивний характер особистісно-професійного іміджу вчителя та надають гуманістичної спрямованості його іміджевій позиції.

З демократичним стилем, на наш погляд, найкраще поєднується тактика педагогічної взаємодії, яка базується на запропонованій О. Газманом ідеї «педагогіки підтримки». Дослідник виокремлює чотири різновиди *тактики педагогічної підтримки*: «захисту», «допомоги», «сприяння», «взаємодії» [10]. Кожна з них потребує вдумливого та толерантного ставлення до дитини і набуває особливої актуальності в умовах інклюзивної освіти та превентивного виховання школярів з відхиленнями в розвитку та поведінці.

Саме про таких дітей писав В. О. Сухомлинський у статті «Хто ж

вони – важкі діти?»: «Найважливіше, що вимагається від учителя і що здається на перший погляд справою дуже простою, а насправді є сферою найтоншої педагогічної майстерності, – це зміцнювати у дитини віру в свої сили і терпляче чекати того моменту, коли відбудеться хоча б маленьке зрушення в її розумовій праці <...> Зрушення це, по суті, дуже маленьке, на перший погляд воно може видатися просто випадковою удачею. Але цю удачу дитина переживає як радісний успіх – у цьому успіху вона черпає нову енергію. Бережіть цей оптимістичний настрій молодшого школяра. У ньому ґрунт педагогічної майстерності» [7, с. 173].

Отже, іміджева позиція, головною ознакою якої є педагогічна толерантність, обумовлює гуманістичну спрямованість особистісно-професійного іміджу вчителя-вихователя. В умовах шкільної освіти вона слугує засобом комфортизації освітнього середовища та гуманізації педагогічної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. – вид. 2-е, доп. і випр. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Калюжный А. А. Психология формирования имиджа учителя / А. А. Калюжный. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 224 с.
5. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
6. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л. М. Митина. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 320 с.
7. «Обережно: дитина!»: В. О. Сухомлинський про важких дітей : тематич. зб. / упоряд. Т. В. Філімонова ; за наук. ред. проф. О. В. Сухомлинської. – Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 264 с.
8. Основы педагогического мастерства : учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И. А. Зязюн, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тарасевич и др. ; под ред. И. А. Зязюна. – М. : Просвещение, 1989. – 302 с.
9. Савченко О. Вчимося толерантності / О. Савченко, О. Андрусич // Учитель початкової школи : науково-методичний журнал. – 2014. – № 9(16). – Вересень. – С. 4–8.
10. Чотири тактики педагогічної підтримки дитини / [упоряд. А. Русаков, Н. Касіцина]. – Київ : Шкільний світ, Видавець Л. Галіцина, 2006. – 112 с.